

LITERÁRNÍ VĚDA

HANA VOISINE-JECHOVA

ÚSKALÍ SLAVISTIKY: PŘÍSLUŠNOST ETNICKÁ, JAZYKOVÁ, TERITORIÁLNÍ NEBO JEŠTĚ JINÁ?

THE PITFALLS OF SLAVONIC STUDIES: ETHNIC, LINGUISTIC, TERRITORIAL OR ANOTHER AFFILIATION?

Abstrakt

Slavistika se rozvíjí v několika proudech vědeckého bádání, které nenarážejí na stejné potíže a nemají stejné možnosti výzkumu. Zatímco slovanská jazykověda může pracovat s poměrně homogenním a definovatelným materiálem, studie historické jsou nuceny brát v úvahu to, že se hranice slovanských pospolitostí měnily, že tyto pospolitosti často žily v těsnějším sepětí s některým z národů neslovanských než se svými slovanskými soukmenovci a že se jejich kultury mnohdy mezi sebou výrazně lišily. Literárněvědné zkoumání je ještě složitější, neboť neexistuje obecně platná definice národní literatury. V určitých obdobích a v některých literárních žánrech se jednotlivé slovanské literatury sblížíjí, jindy se vzdalují. Pozice různých slovanských literatur a jejich vzájemné vztahy se proměňují. Bylo by třeba nadále zkoumat a interpretovat sféry, ve kterých se sblížíjí, a zároveň vysvětlovat i jejich rozdílnosti.

Abstract

Slavonic studies are developing in several streams which do not encounter the same difficulties and are not open to the same possibilities of research. While Slavonic linguistics can work with material that is relatively homogenous and clearly defined, the historical approach is more problematic because the Slav peoples differ from another, they have lived and often still live in close association with one or more other nations and their past and present are often more strongly bound with their non-Slavonic neighbours than with fellow Slavs living in a different social setting and with a different style of live. Literary research in the Slavonic field is still more complicated, because there is no generally accepted definition of a national literature and what the concept includes changes with the time. In certain periods and literary genres, the Slavonic literatures come closer to one another, in others, they grow further apart. It is necessary to go on exploring the domains in which they are growing alike and to explain their differences.

Klíčová slova

humanitní vědy ■ kulturní příslušnost etnická ■ kulturní příslušnost teritoriální ■ lidová slovesnost ■ literární směry ■ literární žánry

Keywords

humanities ■ ethnic cultural attachment ■ territorial cultural attachment ■ folk literature ■ literary currents ■ literary genres

O existenci slavistiky jako samostatného vědního oboru se nepochybuje, aspoň ne obecně. Četné dokumenty z oblasti kulturních, společenských a politických situací a dějů ji potvrzují, nebo spíše potvrzují mnohé z jejích premis. O společenství Slovanů bylo přesvědčeno mnoho spisovatelů odedávna, před Dobrovským – jako Křižanič – i po něm. Tuto koncepci zastávali – z různých pozic – i autoři, kteří se mezi sebou dostávali do konfliktů, jako Kollár a Štúr. Jenže slavistika se rozvíjí, a to v několika proudech bádání, které mají k dispozici různé druhy materiálů a které používají různých metodologických postupů, a to potom vyvolává určitou nerovnoměrnost v rozložení problematiky, kterou se zabývají.

Dobrovský byl především filologem a v jazykovědě lze příbuznost slovanských jazyků dokázat, byť je možno uvažovat o jejich různém seskupení a vývoji. Slovenština bude vždy příbuznější s češtinou než s maďarštinou, čeština bude příbuznější s bulharštinou než s němčinou, i když Slováci žili po staletí v kulturní oblasti maďarské a Češi byli odedávna konfrontováni s kulturou německou a stopy jejich kontaktů s Bulhary se objevovaly pouze sporadicky v některých obdobích.

Avšak už tam, kde se bere v úvahu historický, nebo podle dnešní terminologie i kulturologický vývoj zemí, ve kterých žili a žijí Slované, dochází při vymezení slavistiky k určitým rozpakům. Dlouho se, aspoň ve většině případů, za reprezentativní slovanský stát považovalo Rusko, jenže Poláci s touto koncepcí nikdy plně nesouhlasili. A i Jan Pravoslav Koubek kdysi prohlásil, že největším slovanským státem je Rakousko, neboť tam žije nejvíce Slovanů, a to za nejlepších podmínek. Na různých slavistických pracovištích v Čechách i jinde je zastoupena také maďarština – zatímco kultura rakouské tam obvykle v tomto rámci zvláštní pozornost věnována není.

Objevují se i jiné koncepce, které slavistiku provázejí. Pojem „Mitteleuropa“ je sice mnohými badateli, např. R. Wellkem, odmítán, v různých podobách se s ním však částečně setkáváme dodnes. Pracovníci INALCA v Paříži, především M. Delaperrière a A. Marès, prosazují termín „Europe médiane“, do které podle M. Delaperrière patří část východní Evropy.¹ Netřeba podotýkat, že i tato koncepce naráží na četné potíže. Je

¹ /.../ la partie orientale de l'Europe conserve une spécificité, une sensibilité particulière qui renvoie à la conscience collective d'une „souffrance commune“ (selon les termes de l'écrivain polonais Gustaw Herling-Grudziński). Nous l'avons appelée „Europe médiane“ en raison de la situation géographique, et surtout de son rôle de médiatrice, et parfois de tampon, entre l'Est et l'Ouest. *Histoire littéraire de l'Europe médiane des origines à nos jours* sous la direction de Maria Delaperrière, Paris, L'Harmattan 1998, s. 10.

možno se ptát, zda vskutku existují styčné body mezi literaturou albánskou a literaturou psanou ve Finsku. V literárních dějinách dané oblasti koncipovaných podle zásad INALCa však existují v abecedním pořádku téměř vedle sebe. Objevují se tam i jiné nesrovnalosti. Pojednává se tam na příklad o Baševič-Singerovi, ale není citován Agnon, byť oba spisovatelé pocházejí ze stejného prostředí, oba se jím inspirovali a nakonec emigrovali, třebaže do různých zemí.

Vymezení každého vědního oboru je obtížné. Orientace a koncepce výzkumu se vyvíjejí, i je třeba si vždy znova klást otázku, jaké materiály máme k dispozici a k jakým závěrům bychom chtěli dospět dnes, tj. v situaci, s kterou jsme konfrontováni. Podstatná část našeho jednání je věnována literární vědě – i chtěla bych upozornit na několik problémů, o jejichž řešení bychom se mohli, nebo i měli, podle mého názoru, pokusit.

1. V literární vědě se používá dosud často metod analytických a popisných. Zároveň je však čím dál tím jasnější, že dnešní výzkum směřuje ke koncepcím syntetickým. (Jednotlivé informace lze získat přes internet, badatelský přístup musí jít dál.) To mezi jiným znamená, že při studiu literatury je nutno vzít v úvahu i hudbu a výtvarné umění, nebo lépe – že je nutno spojit úvahy o všech oblastech uměleckého výrazu. Jde o postoj přirozený, který odpovídá podstatě umělecké tvorby. Básně byly nejprve, a ještě v určitých obdobích pozdějších, určeny ke zpěvu, slovní vyjádření bylo provázeno, a někdy i nahrazováno, výtvarným zobrazením. Kubistické pojetí prostoru v malířství má paralely v popisech literárních atd. Toto zaměření by sice na jedné straně pospolitost slovanských kultur zpochybnilo, neboť jak nalézt na příklad spojitosti mezi českými barokními portréty a ruskými ikonami ze stejné doby? Zároveň by to však vedlo k rozšíření a prohloubení slavistiky. Nejde o to ukázat, že všechny slovanské národy dělaly totéž, nebo skoro totéž. Vedle nesporných spojitostí mezi nimi existovaly i zásadní rozdíly a právě postižením těchto rozporných vztahů může slavistika přispět k obohacení komparatistického myšlení. Slavistická a obecně srovnávací studia nemohou být založena pouze na konstatování podobností, ale je nutno v nich konfrontovat všechny vztahy, které přicházejí v úvahu, tj. paralely, analogie i kontrasty.

2. Humanitní vědy, a zvláště pak studia literární, jsou těsně spojeny s chápáním kulturní příslušnosti – a ta podléhá proměnám v čase. Slavistika se jako samostatná oblast bádání prosadila v době, kdy se sice ještě respektovala příslušnost teritoriální, ale kdy se čím dále častěji prosazoval zájem o příslušnost etnickou. Tento vývoj neprobíhal rovnoměrně ve všech zemích a je problematický dodnes.

Definice národní literatury podle jazyka, kterým je psána, nebyla nikdy plně respektována, neboť žádná literatura není psána pouze v jednom jazyce. Ve všech se navazuje na společné dědictví řecko-latinské a ve všech dochází ke konfrontacím s jinými jazyky, kterých se v daných zemích, třeba jen okrajově, užívalo a užívá², a někdy vznikají i rozpaky nad stanovením hranice mezi dialekty a spisovnými jazyky, jejichž pojetí se ostatně formovalo teprve postupně. Literárněvědná bádání je nutno zasadit do situace, ve které se realizují (tj. dnes do komplikovaných vztahů národnostních a sociálních, které vznikly na začátku XXI. století), a podle ní se pokusit o vymezení materiálů patřících do oblasti slavistické. Je přirozené, že nebude možno používat pouze kritérií, která platila v dobách předcházejících, ale že bude třeba hledat přístupy další.

Za literaturu francouzskou se sice nadále považují díla psaná francouzsky, ale je nutno brát v úvahu i to, zda tato díla vznikla ve Francii, v Belgii nebo i jinde. U anglické literatury je to ještě komplikovanější a obecně se už rozlišuje literatura anglická, americká a tvorba psaná anglicky na jiných kontinentech. V případě slavistiky je situace opět jinak složitá, neboť jsou spojeny s příslušností té které kultury k určitému širšímu komplexu, který je jednak ustavičně konfrontován s nejrůznějšími politickými a společenskými vlivy zvenčí a jehož jednotlivé složky se zároveň ocitají v různých vztazích vzájemných.

Kulturní příslušnost je dána – a zproblematizována – existenciální příslušností člověka a ta právě v dnešní době vyvolává rozpaky. Existují nadále dvě koncepce příslušnosti, které nejsou všude chápány stejně: příslušnost etnická a příslušnost teritoriální. Slavistika je založena na příslušnost etnické. Má však člověk jen jednu příslušnost? Je si své „příslušnosti“ vědom? Žijeme v epoše emigrací, kosmopolitismu, v době příslušností několika, příslušností zpochybnělých. Jan Lechoň v padesátých letech minulého století prohlásil, že druhou vlastí každého Evropana je Francie.³ Czesław Miłosz zůstal spisovatelem polským, byť žil dlouhá léta v cizině, jeho příbuzný V. O. Miłosz se stal básníkem francouzským. Je Nabokov romanopiscem ruským, nebo americkým? Jak definovat umělce slovanské? Je dána jejich příslušnost místem jejich narození? Místem jejich pobytu? Jejich osobním postojem? Dobrovský česky nepsal, a přesto se o něm bude mluvit ve všech dějinách české li-

² Slovník německých spisovatelů *Deutsches Schriftstellerlexikon*, Veb Bibliographisches Institut, Leipzig 1964, na příklad uvádí Handrije Zejlera, Jakuba Čišinského i další lužickosrbské autory, žijící na území „německém“, ale cituje také v Čechách působícího Jana z Žatce.

³ Jan Lechoň, *Dziennik I*, Londyn 1967, s. 230.

teratury. Franz Kafka, Alfred Kubin nebo Rainer Maria Rilke se za české spisovatele nepovažují. A kam zařadit německy píšícího básníka, českého krále Václava II.? Je Libuše Moníková spisovatelkou českou? Patří někteří autoři, jako třeba Kundera, částečně do literatury české a částečně do literatury jiné? Jsou vždy v této jiné literatuře přijímáni, jako kdyby do ní patřili bez výhrad? A kam tedy patří? Je ostatně skutečně nutno, aby umělec patřil k nějaké národní pospolitosti? Ale může člověk existovat, aniž by někam patřil?⁴ Lze sice citovat Camusova *Cizince* a četné literární postavy z jeho rodu, kteří přestávají „patřit“, sotva však bychom mohli, aspoň ještě dnes, na tomto postoji založit definici slovanských literatur.

Bylo by asi obtížné najít jednoznačné kulturní zařazení jednotlivých spisovatelů, je však nutno zamyslet se nad tímto problémem, na který se u slovanských literatur naráží pravděpodobně častěji než jinde, nebo na který se v nich naráží snad poněkud specificky.

Mohlo by se zdát, že tyto otázky nemají nic společného s pojetím slaviistiky, odráží se v nich však rozpornost a problematičnost materiálů, které máme k dispozici. Nelze zapomínat, že existují díla, která nejsou psána slovanskými jazyky, ba ani ne vždy na území obývaných Slovany, a které se přesto odlišují – nebo snad odlišují – od literatur jiných a snad mají i určité rysy „slovanské“. A zároveň je patrné, že v zemích slovanských vznikala díla psaná v jiných jazycích, z nichž některá se spojovala se světem slovanským a jiná se do něho nezařazovala. Je však toto stanovisko definitivní?

Pojetí slovanských literatur

Netřeba se vracet ke starým sporům o to, zda existují literatury slovanské jako celek nebo zda existují odděleně literatury jednotlivých slovanských národů. Obě tvrzení pro určitá období a pro určité žánry platí – a pro jiné neplatí – a dnešní bádání by se mělo znova pokusit o vysledování oblastí, kde se literatury slovanských národů, nebo aspoň některých z nich, sbližují a vytvářejí jistou pospolitost, a kde se rozcházejí.

V literárněvědných studiích se obecně spojuje přístup historický a teoretický. Literární teorie existuje od starověku, dějiny různých národních literatur vznikaly od konce XVIII. století. Byly chápány etnicky i terito-

⁴ Zabývám se touto otázkou ve studii „Być sobą – być u siebie“, in: *Paryż – London – Monachium – Nowy Jork. Powrześnieowa emigracja niepodległościowa na mapie kultury nie tylko polskiej*, Białystok 2009, s. 29–41.

riálně a jejich zpracování bylo v podstatě bio-bibliografické. Ve slovanských zemích se v té době prosazoval zájem o nejstarší jazykové památky a o slovesnost lidovou a to znamenalo i chápání slovanských literatur. V těchto dvou oblastech lze jejich společenství vskutku dokázat. Písemnictví vychází u Slovanů ze společných zdrojů a i různé formy jejich lidové slovesnosti lze vysvětlit z jejich určitého, byť dosti diferencovaného příbuzenství. Tyto dvě oblasti jsou také – a právem – zdůrazňovány ve všech dějinách slovanských literatur publikovaných v XIX. a v prvních desetiletích XX. století.⁵ Jenže celá ostatní tvorba je obvykle představena pouze popisně jako soubor děl patřících do té které literatury, aniž by byl brán zřetel na jejich vzájemné vztahy, které by ostatně bylo často obtížně vysledovat. A na tom nic nemění ani fakt, že tato díla nebyla u příslušných badatelů seřazena pouze chronologicky nebo podle literárních směrů, ale také podle žánrů. Je nutno se zamyslet, jak tuto situaci překonat, nebo aspoň částečně překonat, s přihlédnutím k dnešní situaci kulturní a společenské a v rámci literárněvědných výzkumů mezinárodních.

Nelze prosazovat představu soustavného lineárního propojovaného společenství všech Slovanů. V některých obdobích a v některých oblastech se tvořily větší slovanské celky, jindy docházelo k určitým kulturním spojitostem pouze mezi částí slovanského světa, nebo i jen mezi dvěma národy. Tyto vztahy se měnily. Na začátku XIX. století se čeští básníci, a zvláště Máchala, inspirovali polským romantismem. Na konci téhož století byl polský Miriam-Przesmycki obdivovatelem českého Zeyera. Ohlasy ruského románu z druhé poloviny XIX. století byly pravděpodobně silnější na Slovensku než u Lužických Srbů, atd.

I když bychom chtěli zdůraznit specifičnost slovanských literatur, nemůžeme je oddělit od literatur jiných. Nešlo by pouze, ba ani ne především, o ohlasy nebo vlivy, byť ani ty nejsou zanedbatelné. Impulzy italské renesance pronikaly do dalmatské literatury jinak než do Čech, francouzský klasicismus měl jiný ohlas v Polsku než v Bulharsku. Vztahem k cizím literaturám se projevuje i charakter literatury národní. I západoevropské literatury se ostatně inspirovaly díly slovanskými. V prvních desetiletích XIX. století do nich pronikal zájem o slovanskou lidovou slovesnost, k atmosféře konce století přispěl Dostojevskij...

⁵ Tento přístup je evidentní u Mickiewicz, Čelakovského, Pypina, Máchala, Wollmana.

Perspektivy a otázky

Existují oblasti, ve kterých by slavistická studia mohla přispět k rozšíření a prohloubení studií komparatistických. Jednou z takových oblastí, na kterou jsem už upozornila, je tvorba psaná autory, kteří z různých důvodů emigrovali. Jde sice o problém celosvětový, neboť se neemigrovalo a neemigruje pouze ze slovanských zemí. Spisovatelé všech kontinentů byli mnohdy postaveni před volbu jazyka a své kulturní příslušnosti, zdá se však, že Slované se s touto otázkou snažili vypořádat už od pradávna – v Čechách na příklad už od doby pobělohorské. Ve svých reakcích sice mnohdy rozcházeli, ale často pociťovali i určitou „slovanskou“ příbuznost, která měla ostatně podoby různé a nikdy se plně neprosadila.⁶ V emigraci se odráží celý komplex problémů a vztah k emigrantům se liší od jednoho období k druhému, od jedné země k druhé. Na ty, kdož odešli, se někdy v jejich původní vlasti zapomíná, jindy jsou nadále považováni za příslušníky země, ve které se narodili, a za představitele její kultury. Těmto otázkám bylo už věnováno mnoho publikací a kolokvií, většinou však bylo pojednáváno o jednotlivých případech. Bylo by užitečné pokusit se o celkové zpracování této otázky a vytvořit tak jednu z kapitol nově chápaných dějin slovanských literatur, tj. literatur v emigraci.

Možných oblastí výzkumu je mnoho, narážíme zde však na problémy, které se týkají všech oblastí literárněvědných. Slavistika je součástí humanitních věd a je konfrontována se stejnými problémy jako jejich ostatní oblasti v našem přetechnizovaném a příliš praktickém věku. Metodologie literární vědy není – a ani nemůže být – přesně vypracována, nebo spíše očitáme se před několika směry bádání, ne vždy jasně vymezenými. Pozitivistický přístup k literatuře je překonán, byť některé jeho postupy se ještě objevují a v oblasti materiálové mají nespornou hodnotu. Nadále se pociťuje potřeba informací bio-bibliografických, na kterou reagují různé příručky slovníkové nebo částečně slovníkové jako na příklad už citovaná *Histoire de la littérature médiane*. I zde se však naráží na problémy, neboť je obtížné jednoznačně vymezit materiály, které patří do té které oblasti, nemluvě již o tom, že, jak už bylo řečeno, stanovení kulturních oblastí je samo o sobě velice obtížné

Přínos slavistiky v teorii jazyka a uměleckého výrazu je znám. Na principech ruského formalismu a českého strukturalismu se dodnes vyvíjí část světového literárněvědného bádání, a byť jejich koncepce procházejí

⁶ Je příznačné, že emigrant Mickiewicz nepřednášel v Paříži o polské literatuře, ale o literaturách slovanských.

různými proměnami, zůstávají nadále impulzem a vzorem. Je však třeba si položit otázku jak pokračovat, a to právě v oblasti literárněvědných výzkumů, které dnes nelze omezovat na aplikaci formalistických a strukturalistických tézí, ale které se musí zaměřit i na problémy další.

Na jedné straně vznikají díla, která se zabývají otázkami teoretickými a kde rozbor konkrétních textů jsou nahrazovány obecnými úvahami estetickými a filozofickými, na druhé straně se pozornost obrací k analýzám jednotlivých děl. Tato situace je obecně známá a v mnoha výzkumných střediscích, především tam, kde se do popředí dostává srovnávací literatura, se na ni reaguje. Je to patrné na příklad v pracích věnovaných výzkumu mýtů na Sorbonně (Paris IV) a na Jagellonské univerzitě, kde se rozšíření materiálové základny po stránce tematické otevírá k úvahám syntetizujícím. Podobné snahy lze konstatovat ve studiích orientovaných na zachycení různého zobrazení „ciziny“ v literatuře, jako je tomu v Biłystoku, apod.

Bylo by předčasné a neuvážené navrhovat nějaký plán dnešních literárněvědných výzkumů. V úvahu nelze brát pouze materiál, který máme k dispozici, ale také formaci, zájmy a zaměření badatelů, kteří se na nich mohou podílet. Bylo by ideální vytvořit podobnou spolupráci, jaká kdysi existovala mezi členy Pražského lingvistického kroužku, ta však by musela vzniknout spontánně a je možno pouze usilovat o navázání na tuto tradici. Nelze ostatně říci, že zcela zanikla. Existují okruhy výzkumů, na kterých se podílejí badatelé z různých pracovišť. Vedle již citovaných studií D. Ďurišina a jeho spolupracovníků jde o práce věnované proměnám literárních žánrů, soustředěné především kolem brněnské slavistiky a navazující na širší tradice slavistické komparatistiky⁷. V popředí zájmu zůstávají otázky literárních směrů, které jsou ostatně těsně spojeny se studii žánrovými.⁸ Bylo by vhodné uvažovat i o dalších možných oblastech výzkumu, na příklad o studiu některých motivů a jejich proměn v různých slovanských literaturách. Sama jsem kdysi dávno obhájila na Sorbonně habilitační práci na téma „Básnický obraz v romantické poezii u Slovanů“ a myslím, že by se v tomto směru mohlo také pokračovat

V oblasti exaktních věd a technických výzkumů se dnes obecně přijímá kolektivní práce v laboratořích. Lze tento postup aplikovat na vědy humanitní? Je možno i zde prosazovat spolupráci mezinárodní? V jakém

⁷ Viz např. Karel Krejčí, *Heroikomika v básnictví Slovanů*, Praha, Nakladatelství ČSAV 1964.

⁸ Viz např. Jozef Hvišč, *Epické literárne druhy v slovenskom a poľskom romantizme*, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971.

měřítka a jakým způsobem? Takováto spolupráce sice existuje při psaní dějin národních a nadnárodních literatur, bio-bibliografických příruček, terminologických slovníků a publikací informujících o různých směrech v literárněvědném bádání, ale, jak už bylo ukázáno, dochází obvykle k seřazení jednotlivých studií založených na faktografické informaci, kde nejde o výměnu názorů, ale o konstatování toho, co je dáno.

Závěr

S vývojem času se vědecké problémy nezjednodušují, ale komplikují. Dvě stě let po Dobrovském je vymezení slavistiky obtížnější než v jeho tehdejší pojetí. A nadto, Dobrovský mohl ještě pracovat více méně individuálně, dnes jsme si vědomi nutnosti práce kolektivní a zároveň ji v oblasti humanitních věd nedovedeme realizovat. Slavistika spolupráci badatelů vyžaduje. I musíme se zamyslet nejen nad vymezením materiálů, které – jak už bylo řečeno – byly vývojem v čase zproblematizovány, ale také nad způsobem možné spolupráce.

